

НАЗВИ ПРИКРАС ДЛЯ ВОЛОССЯ І ГОЛОВИ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для волосся і голови у східноподільських говірках.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви прикрас для волосся, східноподільські говірки.

H.H. Berezovska

The names of jewellerys for hair and head in the dialects of Eastern Podillya.

The article deals with the structural organization of the formation and functioning of the lexical and semantic group of the names of jewellerys for hair and head in the dialects of Eastern Podillya.

Key words: lexical and semantic group, names of jewellerys for hair, dialects of Eastern Podillya.

Г.Г. Березовская

Наименования украшений для головы в восточноподольских говорах

В статье исследована семантическая структура, формирование и функционирование лексико-семантической группы наименований для головы в восточноподольских говорах.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, наименования украшений для головы, восточноподольские говоры.

Назви прикрас – це одна з архаїчних груп лексики, оскільки позначає давні реалії, про що свідчать археологічні розкопки та писемні пам'ятки. Поряд із суто естетичною функцією, вони були оберегами, амулетами, застібками для одягу, шпильками для волосся тощо [2, 31]. Вони несуть закодовану інформацію про духовну й матеріальну культуру наших предків.

В українській лексикології назви прикрас були частково предметом дослідження на діяхронних [2; 4] зрізах та в окремих діалектах [1; 5; 6; 7]. Назви прикрас у говірках Східного Поділля системно не вивчалися, що і визначає актуальність нашого дослідження. Мета статті – розглянути структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для волосся і голови у східноподільських говірках. Джерелом дослідження став авторський Словник назв одягу та взуття, укладений за матеріалами, зібраними у 207 говірках східних районів Вінниччини, західних – Черкащини, північно-західних Кіровоградщини, північних – Одещини.

Специфікою предметів оздоблення волосся є те, що вони слугують значною мірою практичним потребам: фіксують зачіску чи окремі пасма волосся, збирають волосся в пучок, допомагають сформувати зачіску.

У лексико-семантичній мікрогрупі назв прикрас для волосся і голови виокремлюються дві підгрупи 'прикраси, виготовлені із тканини' та 'прикраси, виготовлені з інших матеріалів'.

Прикраси, виготовлені з тканини

До давніх жіночих прикрас волосся і голови належать прикраси, виготовлені з тканини. Крім власне оздоблювальної функції, вони були соціальними маркерами. Наприклад, такі прикраси, як стрічки, носили тільки молоді незаміжні дівчата. Пізніше для фіксації волосся з'явилися різноманітні фабричні вироби, які замінили засоби його естетичного оформлення, що довгий час побутували в народному вжитку. Нині багатьма прикрасами для волосся однаковою мірою користуються і незаміжні, й незаміжні жінки як молодшого, так і старшого віку. Вибір прикраси залежить не від традиції й соціального статусу, а швидше від смаку й уподобань жінки.

Сему 'прикраса для волосся й голови, виготовлена з тканини' в досліджуваних говірках презентують лексеми *кісник*, *бинда*, *бант*, *стрічка*, *лента*, *скиндячка*, *резинка*.

На широкому ареалі досліджуваної мовної території активно побутує лексема ^л*'ента*, що потрапила українську мову з німецької через російську (ЕСУМ, III, 221). Номінований цією лексемою предмет був атрибутом дівочої зачіски. Мовці старшого покоління зберігають чітку характеристику денотата і відзначають, що ^л*'ентойу* пов'язували голову, вплітали її в косу або ж у святкові дні прикріплювали до вінка. Лексема ^л*'ента* побутує також у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя (Щербина, 203). У частині говірок сему 'прикраса для волосся і голови' маніфестує питома лексема *ст^р'ічка* (ЕСУМ, V, 447).

Функціональне призначення виконували тоненькі стрічки з тканини, які вплітали в коси, щоб вони не розплелися. На досліджуваній мовній території на їх позначення вживають дериват лексеми *коси* – слово *кісник*. Ця лексична одиниця фіксується ще писемними пам'ятками української мови і є літературною нормою в сучасній українській мові (СУМ, IV, 169). В окремих населених пунктах досліджуваної території таку стрічку номінують суфіксальним дериватом лексеми *кісник* – іменником жіночого роду *кісничка*. Проте відзначимо, що нині триває процес переходу цієї лексеми на периферію мовної системи: старше і середнє покоління ще добре пам'ятає форму цього виробу і спосіб користування ним, однак молодше покоління вже не вплітає у волосся *кісник*, а користується іншими предметами, наприклад, *резинкою*.

До цього ж номінативного ряду належить лексема *бинда*, яка, за даними «Етимологічного словника української мови», запозичена українською мовою з німецької через польське посередництво та фіксується в писемних пам'ятках із XVII ст. (ЕСУМ, I, 184). Г. Буткова відзначає, що ця лексична одиниця побутувала в літературній мові протягом XVII–XIX ст., а потім вийшла з ужитку [4, 268]. У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, крім лексеми *бинда*,

zareєстровано демінутив *биндочка* та фразеологізм у *биндах ходити* (Грінч., I, 56), що є свідченням активного функціонування цього запозичення в лексичній системі української мови та високого ступеня його освоєння. У «Словнику української мови» лексема zareєстрована зі значенням «стрічка» та ремарковано *діал.* (СУМ, I, 166).

Репрезентантом семи «стрічка для волосся» виступає лексема *бант*, запозичена з німецької мови (свн. *band* «стрічка, тасьма, зав'язка») через польське посередництво й етимологічно споріднена з лексемою *бинда* (ЕСУМ, I, 135), а також демінутив *бантик*. Цією лексемою номінують прозорі різнокольорові стрічки, виготовлені з кольорової тканини, внаслідок чого за ДО «якість тканини» «прозора тканина» : «непрозора тканина» вона утворює опозиційну пару з лексемою *лента*. Лексеми *бант*, *бантик* входять також до мікрогрупи найменувань прикрас на одязі. У СУМ лексема *бант* zareєстрована тільки зі значенням «вузол з вільними петлями й кінцями; зав'язана таким вузлом стрічка або стьожка, що використовується переважно як прикраса» (СУМ, I, 101), з яким вона відома й у досліджуваних східноподільських говірках. Таким чином, у говірці семантична структури лексеми *бант* ширша внаслідок збереження значення етимона.

Осібнo представлена назва *скинд'ачка*, яка раніше ширше функціонувала на україномовній території. У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка zareєстровано лексему *скиндяк* та похідну *скиндячка* зі значенням 'стрічка' (Грінч., IV, 134). Г. Буткова фіксує цю назву в творі Г. Квітки-Основ'яненка і зауважує, що дослідники висловлюють різні думки з приводу її походження, сходяться на тому, що для слов'ян джерелом запозичення цієї лексеми міг бути орієнтальний мовний світ [4, 268].

Різновидом жіночих прикрас для волосся є предмети, виготовлені з тканини, в середину яких вставлено резинку – тасьму або шнур з гумових та простих ниток, що розтягуються в довжину (СУМ, VIII, 487). Первинне їх призначення утилітарне: виріб, елементом якого є резинка, фіксує заплетену косу, пасмо волосся чи зачіску загалом. На основі резинки виготовляють різноманітні прикраси для маленьких дівчаток, оздоблюючи їх кольоровими камінчиками, кульками, пластмасовими тваринками або ж оксамитовою чи шовковою тканиною, якими користуються старші дівчата й жінки. Проте ДО 'вік користувача' і 'форма виробу та спосіб оздоблення' не знаходять позначення на лексичному рівні. Усе розмаїття цих предметів номінують за ознакою основного матеріалу виготовлення – лексемою *резинка*, яка в досліджуваних говірках представлена варіантами *ри^eзінка*, *ро^zзінка*, *р'ⁱзінка*, *р'^eз'інка*. Названа лексема є запозиченою в українську мову через російське посередництво з французької (ЕСУМ, V, 48). Сема 'прикраса' для лексеми *резинка* у «Словнику української мови» не zareєстрована.

Прикраси для волосся й голови, виготовлені з інших матеріалів

На позначення предметів, які слугували засобом фіксації волосся, у досліджуваних говірках зафіксовано словотвірні варіанти з префіксами *при-* і *за-* – лексеми *приколка*, що фіксується у СУМ зі значенням ‘защібка для волосся’ з ремаркою *розм.* (VII, 642), і *заколка*, яке в реєстр СУМ не внесено. Проте зареєстровано дієслово *заколювати* ‘пришпилювати чим-небудь одяг, волосся і т. ін.’ (III, 154), яке, на нашу думку, і стало мотиваційною основою для виникнення назви *заколка*. Названі предмети могли мати вигляд зігнутого плаского дроту, фіксуючи пасмо волосся між двома тоненькими пластинками, залишаючись майже непомітними на волоссі, чим і мотивовано позначення їх лексемою *невидимка* «маленька тонка шпилька для жіночої зачіски» (СУМ, V, 257), що в досліджуваних говірках утворює набір фонетичних варіантів: *не^uве^uдимка*, *ниви^lдимка*, *не^uве^uд’імка*, *ниви^lд’імка*, *н’ів’і^lд’імка*, *н’ев’і^lд’імка*. Однак верхня частина такої приколки може бути декорована, внаслідок чого цей предмет перестає бути непомітним. Проте диференційна ознака ‘декорована невидимка’, ‘недекорована невидимка’ не знаходить позначення на лексичному рівні, й обидва різновиди заколки номіновано однією лексемою – *невидимка*.

Різновидом прикраси для волосся є приколка, обладнана механічною защіркою. На її позначення на широкому ареалі досліджуваних говірок фіксується назва *авто^lмат’ік*, мотивована особливістю зачіски.

Формою виробу, який за зовнішніми ознаками схожий на краба, мотивовано номінацію різновиду жіночої заколки для фіксації зачіски лексемою *краб*, а також демінутивом *к^lрабик*, що втрачає семантику зменшення.

Функцію естетичного оздоблення зачіски може виконувати гребінець, на позначення якого в досліджуваних говірках зафіксовано лексему *гриб’і^lнец*. Назва є демінутивним утворенням питомої відомої усім слов’янським мовам лексеми *гребінь*, що є похідною **greby* ‘гребти’ (ЕСУМ, I, 589). Цей дериват кодифіковано «Словником української мови» як літературна норма зі значенням ‘довгаста пластинка з зубцями (з одного чи двох боків) для розчісування або скріплення волосся і прикрашання жіночої зачіски’ (СУМ, II, 162).

Репрезентантом семи ‘гребінець’ у східноподільських говірках є також афіксальний дериват *гребушок*, представлений фонетичними варіантами *гри^eбу^lшок*, *гриб’і^lшок*. Названі лексеми не внесено до реєстру «Словника української мови».

На досліджуваній мовній території позначення прикраси на голові активно вживають лексему *обруч*, засвідчену у трьох фонетичних варіантах, один із яких – із властивим обстежуваним говіркам протетичним [г]: *^lобруч*, *об^lруч*, *^lгобруч*. Етимологія слова сягає праслов’янського **obr^lсь* ‘зап’ястя, браслет, кільце’, утворене з прийменника **ob* ‘навколо’ й основи іменника **r^lка* ‘рука’ (ЕСУМ, IV, 144). У сучасних слов’янських мовах унаслідок розвитку багатозначності

слово *обруч* втратило свою мотивованість і використовується на позначення зігнутого кільцем предмета, який облягає що-небудь [Войтів, 34]. Отже, вторинне значення лексеми стає мотиватором для реалізації семи 'металева, дерев'яна прикраса у вигляді півкільця, яку носять на голові' лексемою *обруч*: *'гобруч ўд'ївали / шоб 'коси ни 'л'їзли ў 'гоч'ї* (Ос.); *'обруч буў йак прик'раса і п'їд^mт'римка к'їс у по'р'адку* (Степ.). Лексема *обруч* є літературною нормою української мови і кодифікована у «Словнику української мови» зі значенням 'металева, дерев'яна і ін. прикраса у вигляді кільця, яку носять на голові, руках або ногах' (СУМ, V, 573).

Отже, підсистему тематичної групи назв прикрас для волосся та голови утворюють лексичні одиниці на позначення прикрас, виготовлених з тканини, та прикрас, виготовлених з іншого матеріалу. ЛСГ назв прикрас для волосся та голови порівняно з іншими ЛСГ, що об'єднують назви прикрас, є більш відкритою до появи нових найменувань. Динаміка зумовлена значною мірою позамовними чинниками: руйнуванням традицій, що здавна регламентували вимоги до жіночих зачісок, та зникненням предметно вираженої опозиції «заміжня жінка» : «незаміжня жінка», відповідно, виходом з ужитку найменувань давніх прикрас та заміну їх іншими.

Джерела:

Берез. – Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках . – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.

Грінч. – Грінченко Б.Д. Словар української мови.– К.: Вид-во АН УРСР, 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

СУМ – Словник української мови: В.11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4т.: Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1986 – 1987 – Т. 1 – 4.

Література:

1. Войтів Г. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі / Г. Войтів // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 149 – 156.

2. Войтів Г. Назви прикрас / Г. Войтів // Українська історична та діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 31 – 44.

3. Матейко К.І. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наук. думка, 1996. – 195 с.

4. Буткова Г. Лексична група «прикрас» в українських художніх текстах I пол. XIX ст. / Г. Буткова // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 267 – 272.
5. Савчук Г. В. Гуцульські жіночі прикраси / Г. В. Савчук // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 5. – С. 48 – 53.
6. Піцура Т. Назви жіночих прикрас в українських карпатських говорах / Т. Піцура // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 17. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 116 – 125.
7. Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. – К., 2003. – 332 с.